

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԹԵՄԱՆԵՐՈՎ 2008-18ԻՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՄԵԼԻՆԷ ԱՆՈՒՄԵԱՆ

melanumyan@gmail.com

2016 Յուլիսին Թուրքիայում կատարուած ռազմական յեղաշրջման փորձը եւ դրան յաջորդած արտակարգ դրութեան ռեժիմը նախորդող տասնամեակում, այդ երկրում սկսել էին առաւել մեծ թուով գրքեր հրատարակուել նախկինում *թապու* եղած այնպիսի թեմաներով, ինչպիսիք են Հայոց Յեղասպանութիւնը, Հայկական Հարցը, իսլամաց(ու)ած հայերը եւ քեալ գոյքերը: Իսկ ի՛նչն էր պատճառը, որ եթէ 1990ականների վերջ-2000ականների սկզբներին նման թեմաների մասին իրականութիւնը ներկայացնող շատ գրքեր արգելուած եւ ոչնչացուած էին Թուրքիայում՝, ինչպէս, օրինակ, գերմանաբնակ թուրք մտատրական Քեմալ Եալչընի ստեղծագործութիւնները, Ռակըփ Զարաքօլուի հրատարակութիւնները, ապա այդ տասնամեակում Թուրքիայում հրատարակուեցին անգամ որոշ հայ գիտնականների աշխատութիւններ: Դա հիմնականում պայմանաւորուած էր Թուրքիայի՝ Եւրամիութեանն անդամակցելու գործընթացով, ինչպէս նաեւ այլ գործօններով: 2008ին մեկնարկած հայ-թուրքական «Ֆուտբոլային դիւանագիտութեան» եւ 2009 Հոկտեմբերին Յիւրիխում ստորագրուած արձանագրութիւններից յետոյ Թուրքիայում սկսուեց «Հայկական նախաձեռնութիւնը» (Ermeni Açıılımı), որի շրջանակներում յետագայ միջանի տարում հայկական թեմատիկան համեմատաբար անելի արդիական դարձաւ այստեղ: Նախքան բուն նիւթին անդրադառնալ՝ հարկ է նշել, որ յօդուածի վերնագրում «թուրք մտատրական» բնորոշումը կիրառել ենք պայմանականօրէն, քանի որ ներկայացուած որոշ հեղինակներ ունեն նաեւ քրդական, հայկական կամ այլ ծագում:

ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՔԵՐ

Այնուամենայնիւ, հարկ է արձանագրել, որ նշեալ տասնամեակում Թուրքիայում միաժամանակ շարունակուել է այս հանրապետութեան համար աւանդական դարձած՝ պատմութեան խեղաթիւրումը: Անդրադառնալով այդ տարիներին թուրքական պաշտօնական պատմագրութեան կողմից Հայոց Յեղասպանութեան խեղաթիւրման փորձերին՝ հայ ցեղասպանագէտ Մարի Յովհաննիսեանն իրաւամբ նկատում է. «Թուրքական ժխտողական քաղաքականութեան մեթոդները թէւեւ ժամանակի ընթացքում ենթարկուել են որոշակի փոփոխութիւնների, սակայն, թեզերը հիմնական բովանդակութեամբ պահպանուել են: Դրանք արտացոլուել են թէ՛

գիտութեան, թէ՛ հասարակական-քաղաքական հոետորաբանութեան եւ թէ՛ մշակոյթի մէջ»²:

Նշեալ տասնամեակում թուրքական պաշտօնական պատմագրութիւնը Հայոց Յեղասպանութեան ժխտման թեմաներով «գիտական» աշխատութիւնների պատրաստումն ու հրատարակումը յատկապէս աշխուժացրել էր Հայոց Յեղասպանութեան 100ամեայ տարելիցի նախօրէին: Յիշեցնենք, որ 2009-2014՝ Թուրքիայի արտգործնախարար Ահմէթ Դաւութօղլուն շրջանառութեան մէջ էր դրել «Արդար Յիշողութեան» ("Adil Hafiza") մասին դրոյթը, որն իրականում նպատակ ունէր Հայոց Յեղասպանութեան մեծ ողբերգութիւնը հաւասարեցնել Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին զոհուած թուրքերի ցափ հետ:

Մեծ եղեռնի 100ամեայ տարելիցին ընդառաջ՝ թուրքական կողմն աշխուժ քայլեր ձեռնարկեց նաեւ գիտական ոլորտում: Ինչպէս եւ կանխատեսելի էր, գիտական ասպարէզում այս հարցում պարտաւորութիւնների հիմնական բեռն ստանձնեց թուրքական պաշտօնական պատմագրութեան եւ Հայոց Յեղասպանութեան ժխտման մշտական խօսափող Թուրքական Պատմագիտական Ընկերութիւնը (ԹՊԸ, Türk Tarih Kurumu): Այդ աշխատանքների շրջանակներում, 2011 Նոյեմբերին թուրքական «Դեղիշիմ» հրատարակչութիւնը լոյս ընծայեց հայ-թուրքական յարաբերութիւններին նուիրուած 24 հատորանոց հանրագիտարան՝ Սաքարիայի Համալսարանի դասախօս եւ ԹՊԸի Հայկական Բաժնի պատասխանատու, դոկտոր, պրոֆեսոր Էնիս Շահինի խմբագրութեամբ, որում ընդգրկուեցին նաեւ հայ, աղբրեջանցի, ֆրանսիացի, անգլիացի, ռուս եւ ամերիկացի հեղինակների 361 «գիտական» ուսումնասիրութիւններ: Թուրքական Սապահ օրաթերթի փոխանցմամբ՝ 17,000 էջից եւ 80,000 փաստաթղթից բաղկացած տոյն հանրագիտարանը պատրաստուել է հինգ տարում³:

Ինչպէս միշտ, նշեալ տասնամեակում եւս Հայոց Յեղասպանութիւնը ժխտելու գործում ներգրատուած են եղել Թուրքիայի ոչ միայն պատմաբաններ, այլեւ քաղաքական գործիչներ ու լրագրողներ, ովքեր չեն բաւարարուել հրապարակախօսական յօդուածներով, այլ այդ թեմայով հեղինակել են նաեւ «գիտական» ուսումնասիրութիւններ: Այսպէս, օրինակ, դարձեալ 2011ին Թուրքիայում լոյս է ընծայուել թուրք քաղաքական գործիչ Ուլուչ Գիւրքանի *Ermeni Sorununu Anlamak* (Հասկանալ Հայկական Հարցը) գիրքը, որում հեղինակը, ժխտելով Հայոց Յեղասպանութեան փաստը, կրկնում է թուրքական պաշտօնական պատմագրութեան այն հիմնական թեզը, թէ կատարուել է «միայն տեղահանութիւն»: Գիւրքանը նաեւ հիմնուելով Դաւութօղլուի յօրինած վերոյիշեալ դրոյթի վրայ՝ պնդում է, թէ «բոլորն են ցաւ ապրել այդ ժամանակաշրջանում»⁴: Հեղինակը անդրադարձել է նաեւ երիտթուրքերի 1919-1921ի դատաւարութիւններին նուիրուած թեմայի՝ 2015 Մարտին Ստամբուլում հրատարակուած *Ermeni Katilami Suçlamasi. Yargilama ve Karar. Malta (1919-1921)* (Հայկական

կոտորածի մեղադրանքը. Դատավարութիւն եւ դատավճիռ: Մայթա 1919-1921)⁵ գրքով: Հարկ է նշել, որ սոյն գրքի հեղինակը, որպէս Անկարայից ընտրուած պատգամատուր, 1991-2002՝ պաշտօնավարելէ նաեւ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում (ԹԱՄԺ), որոշ ժամանակ եղել ԹԱՄԺի փոխնախագահը: Լինելով քաղաքական գործիչ եւ լրագրող, այլ ոչ թէ պատմաբան՝ Գիւրջանը յիշեալ գիրքը գրել է՝ առանելապէս ելնելով քաղաքական շահերից եւ դրդապատճառներից: Դրանով է պայմանաւորուած նաեւ այն հանգամանքը, որ այս գիրքը գիտական առումով, յամենայնդէպս՝ երիտթուրքերի դատավարութիւնների խնդրի տեսանկիւնից, որեւէ նորոյթ չի պարունակում, այլ միայն կրկնում է թուրքական պաշտօնական պատմագրութեան հիմնական թեզերը հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածների դատական գործերի վերաբերեալ:

Հակահայկական թեմաներով գրքերի հրատարակումը Թուրքիայում, ինչպէս եւ կանխատեսուած էր, աշխուժացաւ յատկապէս Հայոց Յեղասպանութեան 100ամեայ տարելիցի նախօրեակին: 2014ին «Նոր Թուրքիա» ռազմավարական ուսումնասիրութիւնների կենտրոնը (Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi) հրատարակեց Հայոց Յեղասպանութեան փաստի ժխտմանն ուղղուած եւ 4000 էջից ու հինգ հատորից բաղկացած ուսումնասիրութիւնների շարք, որ կրում էր "Ermeni Meselesi Özel Sayısı" (- Հայկական հարցին նուիրուած յատուկ համար) վերնագիրը⁶:

2015ին Թուրքիայում 15 հոգու համահեղինակութեամբ լոյս տեսաւ *Yüzüncü Yilinda Ermeni Meselesi "İddialar-Yalanlar-Gerçekler"* (Հայկական Հարցը 100րդ տարելիցին. պնդումներ, ստեր, ճշմարտութիւններ) վերնագրով յօդուածների ժողովածուն, որը շարունակելով թուրքական ժխտողականութեան հիմնական թեզերը՝ Հայկական Հարցին եւ հայ-թուրքական յարաբերութիւններին էր անդրադառնում պատմական, քաղաքական եւ ընկերաբանական դիտանկիւններից⁷:

Պատմակեղծարարութիւնն այս երկրում շարունակուեց նաեւ յետագայ տարիներին: 2017ին թուրքական «Փալէթ» Հրատարակչութիւնը Ֆերուդուն Աթայի խմբագրութեամբ տպագրեց միքանի թուրք "պատմաբանների" գրչին պատկանող յօդուածների ժողովածու: *1915'e Hapsedilen Tarih: Ermeni Meselesi* (1915ով կաշկանդուած պատմութիւնը. Հայկական Հարցը)⁸ վերնագիրը կրող սոյն գրքի առաջաբանում խմբագիր Աթան գրում է. «Առաջին Աշխարհամարտի ժամանակ, երբ օսմանեան պետութիւնը կենացմահու պայքար էր մղում, հայերի մի մասը, պետութեան թշնամիների հետ համագործակցելով, անդառնալի գործողութիւններ է ձեռնարկել եւ կոտորածներ իրականացրել անպաշտպան մարդկանց դէմ: Սոյն գրքում խիստ արժէքատու յօդուածների հեղինակ ուսումնասիրողները, սկզբնական շրջանից մինչ օրս թուրք-հայկական յարաբերութիւններին անդրադառնալով, նպատակադրուել են իրենց նպաստն ունենալ այս ոլորտում արուած ուսումնասիրութիւնների մէջ»⁹:

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԹԵՄԱՆԵՐՈՎ
ԻՐԱԿԱՆ ՓԱՍՏԵՐԸ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆՈՂ ԳՐՔԵՐ ՏՊԱԳՐԱԾ ԹՈՒՐՔԱ-
ԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Չնայած նշեալ տասնամեակում Հայոց Յեղասպանութեան ու Հայկա-
կան Հարցի վերաբերեալ Թուրքիայում շարունակուող պատմակեղծարա-
րութեանը՝ որոշ հրատարակչութիւնների կողմից տպագրուել են նաեւ
պատմական փաստերը չաղաաղած գրքեր: Այս առումով յիշատակման
են արժանի յատկապէս «Բելզէ», «Փենջերէ», «Իլեթիշիմ» հրատարակ-
չութիւնները:

Հայութեանը յատկապէս յայտնի են «Բելզէ» Հրատարակչութիւնն ու
վերջինիս տնօրէն Ռազմի Զարաքօլուն, քանզի սոյն հրատարակչութիւնն
առաջիններից էր Թուրքիայում, որ առաջին անգամ 1993ին համարձակ-
ուեց այդորինակ գրքեր լոյս ընծայել: 2013 Փետրուարին հերթական ան-
գամ Հայաստան այցելած Զարաքօլուն, ինձ հետ զրոյցում ներկայացնելով
վերջին շրջանում իր հրատարակչատան կատարած աշխատանքները եւ,
յատկապէս, Հայոց Յեղասպանութեան ու Հայկական Հարցին առնչուող
խնդիրների վերաբերեալ հրատարակած գրքերը, մասնատրապէս նշեց.
«Ամենավերջին գիրքը, որ հրատարակել ենք հայկական թեմատիկայով, -
Թեսա Հոֆմանի կողմից կազմուած՝ 1912-22ի Անատոլիայի հայերի, յոյնե-
րի եւ ասորիների զտման մասին համապարփակ աշխատութիւնն է: Թե-
սա Հոֆմանը ժողովել է Բեռլինում կայացած մի գիտաժողովի զեկուցում-
ները: Այս գիրքը շատ ուշագրաւ է, քանզի ներկայացնում է երեւոյթի առա-
ւել ընդգրկուն կողմերը: Սոյն աշխատութիւնը հրատարակել ենք Սիւզան-
Ջենգինի յիշատակին, որովհետեւ վերջինս, ինձ նման՝ անարդար կերպով
բանտարկուել է եւ ազատուելուց յետոյ մահացել՝ առողջական խնդիրների
հետեւանքով»¹⁰:

Ինչպէս երեւում է նաեւ հարցազրոյցից, Զարաքօլուի ղեկավարութեամբ
գործող «Բելզէ» Հրատարակչութիւնն այս տարիների ընթացքում լոյս է
ընծայել ոչ միայն թուրք, այլ նաեւ հայ եւ այլազգի գիտնականների գրքեր՝
դրանք թարգմանաբար ներկայացնելով թուրք ընթերցողների լայն զան-
գուածներին: Այսպէս, նոյն՝ 2013ին «Բելզէ»ն տպագրել է նաեւ ՀՀ ԳԱԱ
Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի գիտաշխատող, դոկ-
տոր, պրոֆեսոր Վերժինէ Սվազլեանի *Հայոց Յեղասպանութիւն. Ականա-
լոես Վերապրողների Վկայութիւններ* ստուարածաւալ եւ խիստ արժէքա-
ւոր աշխատութեան թուրքերէն թարգմանութիւնը¹¹:

Սակայն 2016 Յուլիսին Թուրքիայում կատարուած ռազմական յե-
ղաշրջման փորձից եւ յայտարարուած արտակարգ դրութիւնից յետոյ երկ-
րում սաստկացած ճնշումներից չկարողացաւ խոյս տալ նաեւ այս հրատա-
րակչատունը. այդ տարուայ Օգոստոսին Զարաքօլուի տունը խուզարկութե-

եան ենթարկուեց, իսկ 2017 Մայիսին ոստիկանութիւնը ներխուժեց «Բել-գէ» Հրատարակչութիւն եւ շուրջ 2000 գիրք առգրաւեց¹²:

Նոյն տասնամեակում Թուրքիայում Մեծ եղեռնի եւ Հայկական Հարցի վերաբերեալ «Փենցերէ» Հրատարակչութեան կողմից լոյս ընծայուած գրքերի շարքում յիշատակման է արժանի յատկապէս Արշալոյս (Արորա) Մարտիկանեանի «Յօշոտուած Հայաստան» փաստագրական յուշագրութեան հրատարակումը, որ թուրքերէն է թարգմանել հայաստանաբնակ պոլսահայ մտաւորական Տիրան Լոքմագէօզեանը¹³, իսկ «Իլեթիշիմ» Հրատարակչատունն առաւելապէս տպագրել է Հայոց Յեղասպանութեան մասին բազմաթիւ արժէքատու ուսումնասիրութիւններ կատարած թուրք պատմաբան Թանէր Աքչամի միջանի գրքերը¹⁴:

Տասնամեակում այս առումով կարեւոր աշխատանք է կատարել նաեւ Ստամբուլում գործող «Արաս» հայկական հրատարակչատունը¹⁵:

ՀՐԱՆՏ ՏԻՆՔԻ ԱՆՈՒԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

2007 Յունուարի 19ին *Ակօս* շաբաթաթերթի խմբագրատան առջեւ սպանուած պոլսահայ մտաւորական, *Ակօսի* գլխաւոր խմբագիր Հրանտ Տինքի անունը կրող միջազգային հիմնադրամը ստեղծուել է նոյն տարուայ Յունիսին, Տինք ընտանիքի ջանքերով: Այս հիմնադրամում աշխատում են ոչ միայն հայեր, այլեւ այլազգիներ, այդ թւում՝ թուրքեր: Հիմնադրամը, այլ ձեռնարկների հետ մէկտեղ, հանդէս է գալիս նաեւ գիտական ու հրատարակչական գործունէութեամբ: Այսպէս՝ 2011ին Հրանտ Տինք Հիմնադրամը ձեռնարկել է «Լոութեան Ձայնը» կամ «Անատոլիայի Հայերի Բանաւոր Պատմութեան» նախագիծը, որի շրջանակներում հրատարակում է Թուրքիայի հայերի վերաբերեալ բանաւոր պատմութեան միջոցով կատարուած ուսումնասիրութիւններ: 2011ին տպագրուել է *Sessizliğin Sesi 1 - Türkiye Ermenileri Konuşuyor Derleyen* (Լոութեան Ձայնը-I. Խօսում են Թուրքիայի հայերը) ուսումնասիրութիւնը¹⁶: 2012ին հիմնադրամը լոյս է ընծայել *Sessizliğin Sesi 2 - Diyarbakirli Ermeniler Konuşuyor, Derleyen* (Լոութեան Ձայնը-II. Խօսում են դիարբեքիրցի հայերը) գիրքը¹⁷, որում ներկայացւում են - Դիարբեքիրում ապրող 8 կիւն եւ նոյնքան տղամարդ հայերի պատմութիւնները: Իրականում գիրքը կազմողները հանդիպել են 81 դիարբեքիրցի հայերի հետ, որոնցից 22ն ապրում են Ստամբուլում, 16ը՝ Դիարբեքիրում, 9ը՝ Լիբանանում, 9ը՝ Նիւ Եորքում, 4ը՝ Լոս Անճելըսում, 7ը՝ Մոնթէալում, 4ը՝ Թորոնթոյում, 4ը՝ Երեւանում եւ 3ը՝ Նիւ Ճըրզիում: *Bianet.org* լրատուական կայքի փոխանցմամբ՝ այս գրքերի շնորհանդէսի ժամանակ ուսումնասիրութեան մասնակից էմիլնէ Քոլիվարը իր ելոյթում յայտնել է, որ գրքի առաջին հատորում ներկայացուած են եղել Թուրքիայում ապրող հայերը, իսկ սոյն հատորում՝ միայն Դիարբեքիրի հայերի պատմութիւնները: Նա նաեւ յանել է, որ այս գիրքը Դիարբեքիրի հայերին նուիրելու գա-

ղափարը ծնունդ էր Սուրբ Կիրակոս եկեղեցու բացմանը Դիարբեքիի հայերի հոծ մասնակցության շնորհիւ: Շնորհանդէսին ելոյթ է ունեցել նաեւ գիրքը կազմող Ֆերդա Բալանջարը, ով նշել է, թէ այն անձինք, որոնց պատմութիւններն ընդգրկուել են գրքում՝ Դիարբեքիի եւ մերձակայ շրջանների իսլամացած հայ ընտանիքների զաւակներն են, ովքեր մեծացել են որպէս մահմեդական եւ միայն յետագայում են տեղեկացել իրենց հայկական ծագման մասին¹⁸:

2013ին հիմնադրամը թուրքերէն թարգմանեց ու հրատարակեց նաեւ *Kiliç Artiklari. Türkiye'nin Gizli ve Müslümanlaşmış Ermenileri* (Սրից փրկուածները. Թուրքիայի ծպտեալ եւ իսլամացուած հայերը) գիրքը, որ պատրաստել էին լրագրող ու ընկերաբան Լորենս Ռիթերը եւ լուսանկարիչ Մաքս Սվասլիեանը¹⁹: Գրքի հեղինակները Հայոց Յեղասպանութեան ժամանակ կոտորածից մի կերպ փրկուած հայերի սերունդներին ուսումնասիրելու նպատակով բազմաթիւ հանդիպումներ էին ունեցել Արեւմտեան Հայաստանում, Ստամբուլում եւ Եւրոպայի որոշ երկրներում: Նոյն տարում Տիւնք Հիմնադրամը տպագրեց նաեւ *Diyarbakir Tebliğleri: Diyarbakir ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı* («Դիարբեքիեան ծանուցումներ. Դիարբեքիի եւ շրջակայքի հասարակական եւ տնտեսական պատմութեանը նուիրուած գիտաժողովի նիւթերը»²⁰) եւ *Mardin Tebliğleri, Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı* (Մարդինեան ծանուցումներ. Մարդինի եւ շրջակայքի հասարակական եւ տնտեսական պատմութեանը նուիրուած գիտաժողովի նիւթերը»²¹) վերնագրերով յօդուածների ժողովածուները, որոնք բազմակողմանիօրէն ներկայացնում են տուեալ բնակավայրերը: Երկու ժողովածուներում էլ ընդգրկուել էին այդ թեմաներով նոյն հիմնադրամի կողմից կազմակերպուած գիտաժողովներին մասնակից թուրք եւ արտասահմանցի հետազօտողների զեկուցումները:

2014ին հիմնադրամը, շարունակելով «Անատոլիայի Հայերի Բանատր Պատմութիւն» նախագիծը, հրատարակեց *Sessizğin sesi-III. Ankaralı Ermeniler Konuşuyor* (Լռութեան ձայնը-III. Խօսում են անկարացի հայերը)²² գիրքը, որի հեղինակները հարցազրոյցներ էին ունեցել Թուրքիայի մայրաքաղաքում ապրող 10 հայերի հետ: 2015ին նոյն նախագծի շրջանակներում տպագրուեց նաեւ *Sessizğin sesi-IV. İzmitli Ermeniler Konuşuyor* (Լռութեան ձայնը-IV: Խօսում են իզմիթցի հայերը) ուսումնասիրութիւնը²³, որը ներկայացնում է 1915ին Օսմանեան Կայսրութեան կազմում գտնուած Իզմիթ (Նիկոմիդիա) սանջակի (մարզի) Իզմիթ, Պահչեճիկ (Պարտիզակ), Ատափազար, Քարամիւրսէ, Կէյվէ բնակավայրերում ապրած հայերի սերունդներին: Գրքում ընդգրկուած են Բալանջարի ինը հարցազրոյցները, ֆրանսահայ պատմաբան Ռեմոն Գէորգեանի «Հայոց Յեղասպանութիւնը» գրքի «Իզմիթի Սանջակում Կատարուած Տեղահանութիւնը» բաժինը, ինչպէս նաեւ Արաս Էրկինէշի հեղինակած վերջաբանը: Այս ուսումնասիրութեան

եան շրջանակներում արուել է 30 հարցազրույց: Հարցազրույց տուած անձանցից 5 հոգու ընտանիքները ծագումով Պարտիզակից են, իսկ միա 4 հոգունը՝ Քարամիրսէլից, Արմաշից, Ադափազարից եւ Իզմիրից: 2015ին հիմնադրամը լոյս ընծայեց նաեւ դեռեւս 2013ին Ստամբուլում իր կողմից կազմակերպուած՝ իսլամացուած հայութեան թեմայով գիտաժողովի զեկուցման նիւթերը²⁴:

Հիմնադրամն ուսումնասիրութիւններ է կատարում նաեւ բռնագրաւուած հայկական գոյքի թեմայով, որի շրջանակներում 2016ին հրատարակուեց Կայսերիում (Կեսարիա) հայկական ու յունական լքեալ գոյքին նուիրում մի գիրք: Այն կրում էր *Ermeni ve Rum Kültür Varlıklarıyla Kayseri* (-Հայկական եւ յունական մշակութային ժառանգութեամբ Կայսերին)²⁵ վերնագիրը: Ծարունակելով Կեսարիայում հայկականութեան թեման՝ 2018ին դարձեալ «Լոռութեան Ձայնը» կամ «Անատոլիայի Հայերի Բանատր Պատմութիւն» նախագծի շրջանակներում Տինք Հիմնադրամը տպագրեց *Sessizliğin Sesi-V. Kayserili Ermeniler Konuşuyor* (Լոռութեան ձայնը-V. Խօսում են կեսարացի հայերը) ուսումնասիրութիւնը²⁶: Հիմնադրամի կայքէջում հրապարակուած տեղեկութեան համաձայն՝ գրքում ներկայացուած են 28 հոգու հետ կատարուած հարցազրույցներ: Բացի այդ՝ գրքում տեղ են գտել նաեւ Հրանտ Տինք Հիմնադրամի պատմութեան ծրագրին մասնակցած պատմաբան Մեհմէդ Փոլաթէլի առաջաբանը եւ գիրքը կազմողի՝ դոկտոր Իճլալ Այշէ Քիւչիքքըրօյալի վերջաբանը: Ըստ գրքի՝ Հայոց Յեղասպանութիւնից յետոյ՝ եւս Կեսարիայում դեռ շարունակել են հայեր ապրել: Այսպէս՝ 1927ի մարդահամարի տուեալներով՝ այստեղ պաշտօնապէս գրանցուած են եղել 1978 հայեր: Այդ թիւը 1932ին իջել է 1600ի, 1960ին՝ 800ի, իսկ ներկայում այստեղ գրեթէ այլեւս չկան հայեր: Յատկապէս 1950ականներին Ստամբուլ արտագաղթած կեսարացի հայերի մեծ մասը հաստատուել է Կ.Պոլսի Սամաթիա թաղամասում²⁷:

ԻՍԼԱՄԱՅՈՒԼԸ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՆԻԻԹԸ՝ ԹՈՒՐԻՔ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂՆԵՐԻ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՈՒՄ

Ինչպէս նկատելի է նաեւ Հրանտ Տինք Հիմնադրամի գիտական գործունէութիւնից, տասնամեակում թուրք ուսումնասիրողների ուշադրութեան կենտրոնում շարունակել են գտնուել իսլամացուած եւ ծպտեալ հայերին առնչուող հարցեր: Յիշեցնենք, որ նախկինում *թապու* եղած այս թեման սկսեց անելի աշխուժօրէն քննարկուել յատկապէս Տինքի մահից յետոյ, երբ նրա թաղման արարողութեան օրը հազարատր մարդիկ դուրս եկան Ստամբուլի փողոցներ եւ յայտարարեցին իրենց ծագման մասին: Ինքը՝ Տինքը եւս եական դեր էր խաղացել այս *տարուն* կոտրելու հարցում՝ Ակօսի էջերում հրատարակելով նման հայերի պատմութիւններ: Այդ հայերի շարքում առանձնայատուկ տեղ են գրաւում իսլամացուած հայ կանայք, որոնք հարկադրուած են եղել ամուսնանալ թուրքերի կամ քրդերի հետ:

2012ին Թուրքիայում Համիթ Փեքերի հեղինակութեամբ տպագրուեց նման հայ կանանցից մէկին նուիրուած մի գեղարուեստական վէպ, որը կրում էր *Ermeni Kizi Kürt Anası* (Հայու աղջիկ, քրդի մայր) վերնագիրը²⁸: Նմանատիպ թեմայով է գրուած Բիննազ Օնէրի՝ 2012ին լոյս տեսած *Geride Kalanlar* (Հետեւում մնացորդները) վէպը²⁹, որում ներկայացուած է Ուրֆայի Քայալըք գիւղի հայութիւնը: Այստեղի հայերին թուրքական իշխանութիւնները մահուան երթի են հանում 1915 Օգոստոսին: Հայ որոշ ընտանիքներ ստիպուած թողնում են իրենց 16 աղջիկներին: Յետագայում այդ մանկահասակ աղջիկներին ստիպում են ամուսնանալ իրենցից տարիքով շատ մեծ տղամարդկանց հետ եւ բռնի իսլամացնում նրանց:

Տասնամեակում այդ թեմաներով Թուրքիայում տպագրուել են նաեւ այնպիսի հեղինակների գործեր, ովքեր ներկայացրել են իրենց իսկ մայրերի կամ մեծ մայրերի պատմութիւնները: Այդ հեղինակներից մէկն էր - Թուրքիայում ժամանակակից Լրագրողների Միութեան նախկին նախագահ Ամէթ Աբաքայը, ում հեղինակութեամբ *Hoşana'nın Son Sözü* (Հոշանայի վերջին խօսքը)³⁰ վերնագրով 2013ին լոյս տեսած գրքում արտացոլուած են 82 տարեկան հասակում մահացած իր հայ մօր ապրումները, ով մահուանից միայն րոպէներ առաջ է համարձակուել ընտանիքի առաջ բացել իր ծագման գաղտնիքը: Իդէպ՝ այս գրքի հրատարակումից յետոյ Աբաքայը ենթարկուել է ազգականների խիստ քննադատութեանը, ովքեր նրան նախատել են նման գիրք լոյս ընծայելու համար³¹:

Որոշ թուրք գրողներ անդրադարձել են նաեւ իսլամացուած հայ մանուկների ճակատագրին: Այսպէս՝ 2014ին Թուրքիայում հրատարակուել է ծագումով սասունցի Ադնան Արսլանի *Ceviz Ağacı* (Ընկուզենին)³² վերնագրով վէպը, որում ներկայացում է արեւմտահայութեան, յատկապէս հայ կանանց ու երեխաների ապրած դրաման: Թուրքական լրատուամիջոցների հետ զրոյցում իր վէպի մասին մանրամասներ ներկայացրած հեղինակը յայտնել է, թէ իրեն ոգեշնչել էր 96 տարեկան հայ Սուլէյմանը, որն իր հետ բնակուել էր նոյն հայկական գիւղում: Պաթմանի Սասուն գաւառին ենթակայ Թեքեւէր գիւղում ծնուած Արսլանը նաեւ նշել էր, որ սոյն գրքի միջոցով ցանկանում էր ապագայ սերունդներին փոխանցել հայերի բնակավայրերի, նրանց կենցաղի եւ ապրած մեծ դրամայի մասին տեղեկութիւններ: Հեղինակը նաեւ ընդգծել էր, թէ վէպը գրել էր՝ հիմնուելով իրական փաստերի եւ իրադարձութիւնների վրայ³³:

Նոյն՝ 2014ին Թուրքիայում հրատարակուել են նաեւ թուրք հեղինակ Ալի Քայրամի *Arsine. Tehcirde Bir Ermeni Kizi* (Արսինէ: Աքսորի մէջ մի հայ աղջիկ)³⁴ վէպը, որում եւս ներկայացուած է հարկադրաբար կոստանոյի եղած մի հայ կնոջ պատմութիւնը: Կարճ ժամանակ անց սոյն վէպը յայտնուեց ամենաընթերցուած գրքերի հորիզոնականում եւ անգամ Նոբէլեան Մրցանակի ներկայացուեց: Գրքում դէպքերը զարգանում են 1915ին Սամսունի Քաւաք գաւառում, որտեղ Ռաֆայէլ Թէյլ ընտանիքը ստիպուած է

լինում բռնել գաղթի ճամփան: Վէպը պատմում է ընտանիքի դստեր՝ Արսինէի դժուարին կեանքի մասին:

Նույն տարուայ մէջ հրատարակուել է նաեւ հայկական ծագում ունեցող Աբդուլլահ Գազէլի *Akbez. Son Kale* (Աքբէզ. վերջին բերդը)³⁵ գիրքը, որում ներկայացում է հեղինակի ծննդավայր Հաթայ (Ալեքսանդրէթ) նահանգի Աքբէզ գիւղից հայութեան տեղահանութեան թեման: Հեղինակն ուսումնասիրել ու ներկայացրել է նաեւ Հայոց Յեղասպանութիւնից առաջ՝ 1900ականների սկզբին կատարուած դէպքերը, զրուցել գիւղի այժմու բնակիչների հետ: Գազէլն իր հայ ազգականների հետքերով գնալիս հասել է մինչեւ Պէրյոֆ եւ գրքում ներկայացրել նաեւ իր հանդիպումը նրանց հետ:

2015ին Թուրքիայում լոյս տեսաւ Օմէր Աքընի *Tosbit Dağı* (Թոսբիթ լեռը)³⁶ վէպը, որը նուիրուած է այժմեան Թուրքիայի Քոճաէլի նահանգում գտնուող Արմաշի (ներկայիս՝ Աքմէշէ) հայերին: Վէպում հեղինակն անդրադառնում է Արմաշում ծնուած ու մեծացած հայերի պատմութեանն ու մշակութային ժառանգութեանը³⁷:

Թուրքիայում իսլամացուած հայութեան թեմային առնչուող գրքեր հրատարակուել են նաեւ 2016ին: Այդ տարի երկրում գործող Իսմայիլ Բեշիրքի Հիմնադրամը լոյս է ընծայել Միալիմ Իպիպմէզի *Ergani Tarihinin Sakli Sayfasi Ermeniler* (Էրգանիի պատմութեան թաքնուած էջը՝ հայեր)³⁸ վերնագրով ուսումնասիրութիւնը: Արմատներով Էրգանիցի պատմաբանը աշխատութեան մէջ անդրադառնում է Հայոց Յեղասպանութիւնից առաջ եւ յետոյ Դիարբէքիի Էրգանի գաւառի եւ շրջակայ բնակավայրերի հայերի կեանքին:

2017ին եւս թուրքական գեղարուեստական գրականութեան մէջ պահպանուել է հետաքրքրութիւնը իսլամացուած հայ կանանց ու երեխաների թեմայի նկատմամբ: Այդ տարի Ստամբուլում տպագրուել է հայկական ծագում ունեցող լրագրող Նուրէր Լազողլուի *Kalbim Turkuaz* (Սրտիս Փիրուզը)³⁹ վէպը, որը նուիրուած է Հայոց Յեղասպանութեան ժամանակ թուրք աղաներից մէկի կողմից որդեգրուած մի հայ աղջկայ՝ Փիրուզի պատմութեանը: Իրական դէպքերի հիման վրայ ստեղծուած գրքի գլխատիր հերոսուհին Մեծ Եղեռնի տարիներին Խարբերդ էր բերուել Կիրասուն նահանգից, 6 տարեկան հասակում:

Այդ տարի հրատարակուել է նաեւ հայկական արմատներ ունեցող Հալի Էրիանի *Karadeniz'den Bir Ermeni Yetimi-Baybahanli Nubar* (Սեւ ծովից մի հայ որբ՝ Պայթահանցի Նուպարը)⁴⁰ վերնագրով գիրքը, որում հեղինակը ներկայացնում է Թուրքիայի Հանրապետութեան՝ Սեւ Ծովի ափամերձ հատուածում գտնուող Իւնիէ շրջանի իսլամացուած հայերից իր հարազատ պապի պատմութիւնը:

Նմանատիպ թեմայով նոյն՝ 2017ին Թուրքիայում Մուրաթ Աթաշի հեղինակութեամբ լոյս է տեսել *Armine. Çorak Dağın Sürgünü* (Արմինէ: Չորաք լեռան աքսորը)⁴¹ վէպը, որը հրատարակել է «Արաս» Հրատարակչատու-

նը: Իրական դեպքերի վրայ հիմնուած սոյն ստեղծագործութիւնն անդրադառնում է Յեղասպանութեան տարիներին Սեբաստիայի գիւղերից մէկի հայ բնակչութեան կրած տառապանքների թեմային:

ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՅՈՒՆԱՅ ԼՔԵԱԼ ԳՈՅՔԻ ԹԵՄԱՆ՝ ԹՈՒՐԻՔ ՊԱՏՄԱՐԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹԵԱՆ ԿԻՋԱԿԷՏՈՒՄ

Տասնամեակում թուրք հետազօտողների ուշադրութեան կենտրոնում է եղել նաեւ հայոց եւ յունաց լքեալ գոյքերի բռնագրաման թեման: Այսպէս՝ 2010ին «Բելգէ»ն լոյս ընծայեց թուրք գիտնական Նեւզաթ Օնարանի *Emval-i Metruke Olayi. Osmanli'da ve Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarinin Türkleştirilmesi* (Օսմանեան եւ հանրապետական շրջանին լքեալ գոյքի դէպքը. հայկական եւ յունական ունեցուածքի թուրքացումը)⁴² հաստատիր գիրքը: Հեղինակը շուրջ 600 էջի մէջ ներկայացնում է հայերի եւ յոյների ցեղասպանութիւնների ընթացքում թուրքական իշխանութիւնների կողմից հայկական եւ յունական ունեցուածքի կողոպուտը, լքեալ գոյքը սեփականացնելու նպատակով անօրինական կերպով ընդունուած ու կիրառուած օրէնքները, ինչպէս նաեւ՝ Թուրքիայի Հանրապետութեան տարիներին պետական մակարդակով շարունակուած թալանը: Գրքի վերջում ներկայացուած են նաեւ լքեալ գոյքի վերաբերեալ ընդունուած մի շարք որոշումներ եւ օրէնքներ:

2012ին «Իլեթիշիմ»ը տպագրեց թուրք ցեղասպանագէտներ Աքչամի եւ Ումիթ Քուրթի համատեղ գիրքը, որը կրում է *Kanunlarin Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarinda Soykirimin Izini Sürmek* (Օրէնքների ոգին. հետեւել Յեղասպանութեան հետքին՝ «Լքեալ գոյքի» մասին օրէնքներում)⁴³: Գրքում մէջ բերուած են Տիւնքի հետեւեալ խօսքերը. «...Եթէ հարց բարձրացուի, թէ ում միջեւ է բաժանուել հայերից մնացած գոյքը, եւ "ոմ ինչ է պատահել", դա շատ մեծ ցնցում կը յարուցի: Քանզի կ'արժեզրկուի երկրին յարմարեցուած մի ողջ պատմութիւն: Հասարակութեան մէջ կը տարածուի այն գաղափարը, որ եթէ այդ պատմութիւնը սխալ էր ներկայացուել, ուրեմն այլ բաներ էլ են սխալ պատմուել: Թուրքիայում կը գրանցուի մի էական փոփոխութիւն»⁴⁴:

Աքչամը, այդ գրքի մասին ինձ տուած հարցազրոյցում մեկնաբանելով հայերի գոյքը կողոպտելու շարժառիթները, մասնատրապէս նշել էր. «Ես նկատել եմ, որ թէւեւ երիտթուրքերը հայերի բնաջնջման մասին որոշումն ընդունել ոչ թէ տնտեսական, այլ առաւելապէս գաղափարական-քաղաքական դրդապատճառներով, այնուամենայնիւ օգտուել են իրենց բոլոր հնարատրութիւններից՝ տնտեսական առումով եւ շահած դուրս գալու նպատակով եւ ձգտելա ռաւելագոյն օգուտ քաղել հայերից մնացած հարստութիւնից: Բացի այդ՝ տնտեսական շահի շնորհիւ նրանք տեղական մակարդակով էլ են աջակցութիւն ստացել»⁴⁵:

Նոյն տարում Հրանտ Տինք Հիմնադրամի կողմից հրատարակուել է նաեւ 2012 *Beyannamesi. İstanbul Ermeni Vakıflarının El Konan Mülkleri* (2012) իլայ-տարարութիւնը. Ստամբուլի հայկական հիմնադրամների բռնագրաւում ռնեցումաձըը⁴⁶ խորագրով ուսումնասիրութիւնը: Սոյն գիրքը, որի առաջարանի հեղինակն է դոկտոր, պրոֆ. Հիւսէյին Հաթեմին, կազմուել է Փոլաթէլի, Նորա Միլլանօղլուի, Օզգիւր Լեման Էրէնի եւ Մեհմէթ Աթըլզանի կողմից: Այս խումբը 2 տարի շարունակ ուսումնասիրել է արխիւները, հին քարտէզներ, պետական ցուցակներ: Հեղինակներն օգտուել են նաեւ Տինքի անձնական արխիւից: Գրքի համար աղբիւր են ծառայել նաեւ հանգուցեալ փաստաքան Տիրան Բաքարի թղթապանակները⁴⁷:

2013ին Թուրքիայում լոյս տեսաւ Օնարանի մէկ այլ ուսումնասիրութիւն, որը կրում էր *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919). Emval-i Metrukenin Tasfiyesi-I* (Հայկական եւ յունական ռնեցումաձքի թուրքացումը օսմանեան պետութիւնում (1914-1919 թթ.). լքեալ գոյքի լուծարումը-I) վերնագիրը⁴⁸: Նոյն թուականին հրատարակուեց նաեւ այդ ուսումնասիրութեան միւս հատորը՝ *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930). Emval-i Metrukenin Tasfiyesi-II* («Հայկական եւ յունական ռնեցումաձքի թուրքացումը հանրապետութիւնում (1920-1930). լքեալ գոյքի լուծարումը-II») ⁴⁹: Հեղինակն այս գրքերում ուսումնասիրել է Թուրքիայի կառավարութեան օսմանեան ու հանրապետական արխիւները՝ ծանօթանալով տնտեսական քաղաքականութեան օրէնքներին եւ որոշումներին ու դրանց վերաբերեալ Թուրքիայի մեջլիսում տեղի ռնեցումաձ քննարկումներին: Ընթերցողին, որպէս ուղղակի փաստեր, ներկայացում են ինչպէս օսմանեան մեջլիսում, այնպէս էլ հանրապետական խորհրդարանում այդ թեմայով կայացումաձ քննարկումների մասին փաստաթղթեր: Երկհատորեակը լոյս ընծայում հրատարակչութեան պաշտօնական կայքէջում հրապարակումաձ տեղեկութեան համաձայն՝ Օնարանի գրքում շեշտում է, որ 1920ականների Թուրքիայի նորաստեղծ Հանրապետութեան «ազգային քաղաքականութիւնը» հիմնուել է Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն Կուսակցութեան տնտեսական քաղաքականութեան վրայ եւ, հետեաքար, հանդիսանում է այդ քաղաքականութեան շարունակութիւնը: Միաժամանակ աշխատութեան մէջ վերլուծութեան է ենթարկում, թէ ինչպէս է հայոց եւ յունաց գոյքը իւրացուել թուրքական պետութեան նախաձեռնութեամբ ու վերածուել թուրք-իսլամական դրամագիւյի⁵⁰:

ԶԵՄԱԼ ՓԱՇԱՅԻ ԹՈՌԵ՝ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նշեալ տասը տարիներին Հայոց Ցեղասպանութեան եւ Հայկական Հարցի վերաբերեալ Թուրքիայում հրատարակումաձ ուսումնասիրութիւնների շարքում հարկ է առանձնացնել Հայոց Ցեղասպանութեան գլխատր պատասխանատուներից մէկի՝ Զեմալ փաշայի թողան՝ Հասան Զեմալի հեղինակութեամբ 2012ին լոյս տեսումաձ 1915: *Ermeni Soykırımı* (1915. Հայոց

Յեղասպանություն)⁵¹ վերտառութեամբ գիրքը, որը հիմնականում ընդգրկում է այս թեմայով նրա գրչին պատկանող յօդաածները: Մասնագիտութեամբ լրագրող Հասան Զեմալը եղել է Տինքի ընկերը, իսկ Երեւան այցելել է Տինքի մահից յետոյ: Գրքի շապիկին զետեղուած է Հասան Զեմալի այն լուսանկարը, որում նա ծնկի է եկել Ծիծեռնակաբերդի յուշարձանի մօտ ու մի փունջ վարդ է դնում Մեծ Եղեռնի զոհերին յիշատակին: Ֆրանսիական *Le Monde* հեղինակատու պարբերականի ստամբուլեան թղթակից Գիյոմ Պերիէն, անդրադառնալով գրքին, մասնատրապէս գրում է. «Յեղասպանի թողան պատմութիւնը մեկնարկում է 2006ին: Ձմեռային մի ցուրտ առաւօտ նա քիփով ուղեւորում է Ստամբուլի գերագոյն դատարան: Հասան Զեմալը եւ 4 սինակագիրներ եւս դատւում են «թուրքական ինքնութեանը վիրատրանք հասցնելու» համար եւ հոծ բազմութեան կողմից արժանանում «հայրենիքի դաւաճան» պիտակին (...) Կամաց-կամաց Հասան Զեմալը գտնում է իր ուղին: «Հրանտ Տինքն ինձ օգնեց հասկանալ անցեալի տառապանքների իմաստը: Կարեւոր է առերեսումը դրանց հետ»: Ինչպէս որ նա դա անելու էր՝ այցելելով իր պապին սպանած հայ վրիժառուին, որն ապրում էր Հայաստանում: «Օգտագործել՝ «ցեղասպանութիւն» բառը, թէ՛ ոչ»: Բազմաթիւ թուրք մտաւորականներ կանգնած են այս երկրնտրանքի առաջ: Այս բառը չասուած է մնում շատերի կողմից, իսկ այնպիսի մեղմասացութիւններ, ինչպիսիք են՝ «ողբերգութիւնը» կամ «աղէտը», ընդունելի են ոմանց կողմից: Սակայն Լոս Անճելլոսում, ուր նա բանավեճի էր հրափրուել ամերիկացի դեսպան Հենրի Մորկընթաուի թողան հետ, մարդ, որը դարձաւ կոտորածների մասին յայտնած առաջին անձանցից մէկը, Հասան Զեմալը բնական կերպով օգտագործում է «ցեղասպանութիւն» բառը իրեն չվստահող հայ ունկնդիրների առաջ: Ներկայում այդ բառը վերնագրուած է գրքի կազմին՝ առանց չակերտների»⁵²: - Կարճ ժամանակ անց այս գիրքը *բեսթսելլըր* դարձաւ Թուրքիայում, սակայն դրա հեղինակը ոչ-միանշանակ ընդունուեց Հայաստանում եւ Սփիտքում, որն, ըստ իս լիովին բնական է, երբ նկատի ենք առնում նրա մեծօր ինքնութիւնը :

ԹԱՆԷՐ ԱՔՉԱՄԻ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Թէեւ վերջին տասնամեակներին Թուրքիայում եւ իր սահմաններից դուրս բնակուող բաւականին մեծ թուով թուրք մտաւորականներ⁵³ են անդրադարձել Հայոց Ցեղասպանութեանը եւ Հայկական Հարցին առնչուող այլ թեմաների⁵⁴, սակայն, կարծում եմ, որ հարկ է առանձնայատուկ անդրադառնալ թուրք յայտնի ցեղասպանագէտ, ԱՄՆի Քլարք Համալսարանի պրոֆեսոր Թանէր Աքչամի միջանի աշխատութիւններին, քանի որ նրա բոլոր ուսումնասիրութիւններն առանձնանում են օսմանեան բազմաթիւ կարեւոր փաստաթղթերի առատութեամբ եւ գիտական մանրազնին վերլուծութեամբ:

Այսպես՝ 2008ին Թուրքիայում լոյս տեսաւ Աքչամի եւ միջազգային ճանաչում ունեցող ցեղասպանագէտ Վահագն Տատրեանի համատեղ կազմած գիրքը, որ կրում էր *“Tehcir ve Taktik” Divan-i Harb-i Örfi Zabıtları. İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922* (Տեղահանութիւն եւ կոտորածներ. ռազմական արտակարգ ատեանի արձանագրութիւնները: Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն Կուսակցութեան դատավարութիւնը 1919-1922 թթ.⁵⁵) վերնագիրը: Իդէպ՝ սոյն արժէքատուր եւ ստուարածաւալ աշխատութիւնը, ունենալով մեծ պահանջարկ, նոյն հրատարակչութեան կողմից վերահրատարակուել է նաեւ 2010ին: Այս գրքում, որում ներառուած են նաեւ մեծ թուով օսմանեան փաստաթղթեր, ոչ միայն ներկայացուած է երիտթուրքերի 1919-20ի դատաքննութիւնների ամբողջական արձանագրութիւնների՝ արաբատառ օսմաներէնից լատինատառի տառադարձուած տարբերակը, այլեւ դրանց ընթերցումը դիւրացուած է կից բերուած թուրքերէն հոմանիշների միջոցով: Ինչպէս աշխատութեան առաջաքանում նշում են հեղինակները, ընդհանուր թուով 13 դատական գործերի մեղադրական եզրակացութիւնները, դատական նիստերի արձանագրութիւնները ետաւաւճիւններն ընդգրկող սոյն վաւերագրերը էական դեր են խաղում Հայոց Ցեղասպանութեանն առնչուող դէպքերի վրայ լոյս սփռելու գործում: Հեղինակները ներկայացնում են նաեւ հայերի կոտորածների հարցի քննարկումները ժամանակի օսմանեան մամուլում, երկպալատ խորհրդարանում, երիտթուրքերի դէմ կատարուած հետաքննութիւնները, օսմանեան խորհրդարանի Հինգերորդ Յանձնախմբի իրականացրած հարցաքննութեան նիւթերը եւ երիտթուրքերի դատավարութիւնները: Հեղինակներից Աքչամը գրքի 152-190 էջերում տեղեկութիւններ է հաղորդում Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատեաններում հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածների մեղադրանքով յարուցուած դատական գործերի մասին:

2012ին ԱՄՆում անգլերէնով հրատարակուել է Աքչամի նոր գիրքը՝ *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in Ottoman Empire* (Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկութեան դէմ. Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ էթնիկ զտումները Օսմանեան Կայսրութիւնում)⁵⁶ խորագրով: Այս աշխատութեան մէջ հեղինակը ներկայացնում է Թուրքիայի քրիստոնեաների ցեղասպանութիւնների մասին նոր ապացոյցներ Օսմանեան Կայսրութեան անելիքան 600 գաղտնի փաստաթղթերից:

2014ին «Իլեթիշիմ»ը տպագրեց Աքչամի նոր ուսումնասիրութիւնը, որը վերաբերում էր յատկապէս կրօնափոխ հայերի հիմնախնդիրներին: *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması: Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon* (Հայերի բռնի իսլամացումը. լռութիւն, ժխտում եւ ուժացում)⁵⁷ վերնագրով սոյն մեղադրութեան մէջ նա անդրադառնում է ժամանակակից Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականութեան ազդեցութեանը՝ թուրք հասարակութեան եւ, յատկապէս, վերջինիս՝ իրեն առաջադէմ համարող հատուածի

վրայ: Այս գրքի առաջին գլխում հեղինակը ներկայացնում է այն մեծ դժուարությունները, որոնց հետ Թուրքիայում բախում է իւրաքանչիւր մտատրական՝ Հայոց Յեղասպանութեան հարցի անաչառ ուսումնասիրութեամբ զբաղուելիս: Գրքի երկրորդ մասում, որպէս առաջին գլխի տրամաբանական շարունակութիւն, Աքչամն անդրադառնում է այն քննարկումներին, որ միջանի տարի առաջ տեղի ունեցան Թուրքիայում, երբ այստեղ տպագրուեցին օսմանեան բանակում ծառայած հայ սպայ Սարգիս Թորոսեանի յուշերը: Վերջինիս գոյութեան փաստը բնականաբար չէր կարող ընդունելի լինել թուրք հասարակութեան համար, քանի որ թուրքական պաշտօնական պատմագրութիւնը օսմանահպատակ հայերին մշտապէս ներկայացրել էր որպէս «դաւաճանների, որոնք պատերազմի բռնում հարուածել էին թիկունքից»: Ամենաճաւաղուն՝ երրորդ գլխում հեղինակը, հիմնուելով գրեթէ բացառապէս օսմանեան աղբիւրների եւ յատկապէս կառավարութեան կողմից շրջաններ յղած հեռագրերի վրայ, անդրադառնում է կրօնափոխ հայութեան հիմնահարցին:

Հարկ է նշել, որ Աքչամի գրքերը բաւականին մեծ պահանջարկ ունեն Թուրքիայում: Այսպէս, օրինակ, 2016ին Նոյն «Իլեթիշիմ»ն արդէն եօթերորդ անգամ վերահրատարակեց նրա *Ermeni Meselesi Hallolunmustur* (Հայկական Հարցը լուծուած է)⁵⁸ գիրքը: Ըստ «Իլեթիշիմ»ի պաշտօնական կայքէջում հրապարակուած տեղեկատուութեան՝ Աքչամը սոյն ուսումնասիրութեան մէջ, որ նա պատրաստել է օսմանեան փաստաթղթերի վրայ հիմնուելով, կենտրոնանում է այնհարցի վրայ, թէ ինչեր են այդ մասին պատմում սկզբնաղբիւրները: Հեղինակը ներկայացնում է Թալէաթ փաշայի հրահանգներով եւ նրա անմիջական ու անընդմէջ վերահսկողութեան տակ կատարուած դէպքերը: Գրքում նշուած է նաեւ Թալէաթի հեռագրերից մէկում տեղ գտած այն արտայայտութիւնը, թէ «Հայկական Հարցը լուծուած է: Կարիք չկայ ժողովրդի եւ կառավարութեան անունն արատարել բռնարարքների մասին անտեղի լուրերով»⁵⁹: Նոյն տարում Աքչամը հրատարակեց նաեւ մի նոր ուսումնասիրութիւն՝ *Naim Efendi'nin Hatirati ve Talat Paşa Telgrafı: Krikor Gergeryan Arşivi* (Նաիմ էֆենդուի յուշերը եւ Թալէաթ փաշայի հեռագրերը. Գրիգոր Կերկերեանի արխիւ)⁶⁰ վերնագրով, որը 2018ին տպագրուեց նաեւ անգլերէն՝ *Killing Orders: Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide*⁶¹:

Այսպիսով՝ վերջին տասնամեակում՝ 2008-2018, Հայոց Յեղասպանութեան, Հայկական Հարցի եւ յարակից թեմաներով բաւականին պատկառելի թուով աշխատութիւններ ու գեղարուեստական գրքեր են լոյս տեսել Թուրքիայում եւ նրա սահմաններից դուրս: Սակայն վերջին 2 տարում թուրքաբնակ հետազօտողներն ու գրողները սկսել են խուսափել նման աշխատութիւններ հրատարակելուց, քանի որ 2016 Յուլիսին Թուրքիայում կատարուած յեղաշրջման փորձից անմիջապէս յետոյ այստեղ յայտարարուած արտակարգ դրութեան հետեւանքով մեծապէս տուեց նաեւ խօսքի

ազատութիւնը: Փակուեցին համեմատաբար ազատ արտայայտուող բազմաթիւ լրատուամիջոցներ, եւ շատ գիտնականներ, գրողներ, հրապարակախօսներ ու լրագրողներ սկսեցին հետապնդումների ենթարկուել:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ներկայում փակուած թուրքական *Ռադիքալ* օրաթերթի տուեալների համաձայն՝ 2002ին Թուրքիայում արգելուել է 38 հրատարակչութեան կողմից տպագրուած 57 հեղինակի 77 գիրքը (<http://www.radikal.com.tr/kultur/77-kitaba-yasak-657231/>):
- ² Մարի Յովհաննիսեան, *Ուրացման Քաղաքականութեան Արմատները, Նորօրեայ Դրսնորումները եւ Դրանց Հետեանքները*, Երեւան, «Էդիտ պրինտ» Հրատ., 2017, էջ 129:
- ³ <https://www.sabah.com.tr/gundem/2011/11/28/turkermeni-iliskileri-24-ciltlik-ansiklopedide>:
- ⁴ Uluç Gürkan, *Ermeni Sorununu Anlamak*, Destek Yayinlari, Istanbul, 2011:
- ⁵ Uluç Gürkan, *Ermeni Katilimi Suçlamasi. Yargilama ve Karar. Malta (1919-1921)*, Istanbul, Kaynak Yayinlari, 2015:
- ⁶ <http://www.yeniturkiye.com/list.asp?c=0000&year=2002> :
- ⁷ *Yüzüncü Yilinda Ermeni Meselesi "İddialar-Yalanlar-Gerçekler"*, Aygan Yayincilik, Istanbul, 2015:
- ⁸ *1915'e Hapsedilen Tarih: Ermeni Meselesi*, Palet Yayınevi, Konya, 2017:
- ⁹ Նոյն:
- ¹⁰ «Ռազմի Զարաքուն «Բելգէ» Հրատարակչատան Վերջին Աշխատանքների Շուրջ Տեղեկութիւններ եւ Հաղորդել «Ակումքին», <http://akunq.net/am/?p=28406>:
- ¹¹ Prof. Dr. Verjine Svazlian, *Ermeni Soykirim. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları*, Belge Yayınevi, Istanbul, 2013:
- ¹² <http://www.diken.com.tr/belge-yayinlarina-polis-baskini-2-bini-askin-kitaba-el-konuldu/>:
- ¹³ Arşaluyş Mardiganyan, *Parçalanmış Ermenistan*, Pencere Yayinlari, Istanbul, 2014:
- ¹⁴ Աքջամի աշխատութիւններին առանել մանրամասն կ'անդրադառնամ ստորեւ:
- ¹⁵ «Արաս» հրատարակչութիւնը հիմնուել է 1993ին, Ստամբուլում եւ արժանացել «Պատուիան դէպի հայալեզու գրականութիւն» արժէտորմանը: Թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ թուրքերէն գրքեր հրատարակող սոյն հրատարակչատան նպատակն է՝ հայկական մշակութային արժէքները փոխանցել յաջորդ սերունդներին: Այդ մասին անելի մանրամասն տն՛ս՝ <https://www.arasyayincilik.com/> :
- ¹⁶ *Sessizliğin Sesi 1 - Türkiye Ermenileri Konuşuyor Derleyen: Mehmet Ferda Balancar*, Hrانت Dink Vakfı Yayinlari, Istanbul, 2011:
- ¹⁷ *Sessizliğin Sesi 2 - Diyarbakirli Ermeniler Konuşuyor, Derleyen: Mehmet Ferda Balancar*, Hrانت Dink Vakfı Yayinlari, Istanbul, 2012:
- ¹⁸ <http://bianet.org/bianet/azinliklar/143137-diyarbakirli-ermeniler-konusuyor> :
- ¹⁹ Laurence Ritter, Max Sivaslian, *Kılıç Artıkları. Türkiye'nin Gizli ve Müslümanlaşmış Ermenileri*, Hrانت Dink Vakfı Yayinlari, Istanbul, 2013:
- ²⁰ *Diyarbakir Tebliğleri, Diyarbakir ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansi*, Hrانت Dink Vakfı Yayinlari, Istanbul, 2013:

- ²¹ *Mardin Tebliğleri, Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013:
- ²² *Sessizliğin sesi-III. Ankaralı Ermeniler Konuşuyor*. Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014:
- ²³ *Sessizliğin sesi-IV. İzmitli Ermeniler Konuşuyor*. Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015:
- ²⁴ *Müslümanlaştırılmış Ermeniler Konferans Tebliğleri*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015:
- ²⁵ *Ermeni ve Rum Kültür Varlıklarıyla Kayseri*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016:
- ²⁶ *Sessizliğin Sesi-V. Kayserili Ermeniler Konuşuyor*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018:
- ²⁷ <https://hrantdink.org/tr/hdv-yayinlari/33-sozlu-tarih-ani/1251-kayserili-ermeniler-konusuyor->:
- ²⁸ Hamit Peker, *Ermeni Kızı Kürt Anası*, Gonca Yayınevi, Gaziantep, 2012:
- ²⁹ Binnaz Öner, *Geride Kalanlar*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2012:
- ³⁰ Ahmet Abakay, *Hoşana'nın Son Sözü*, Büyükdadağ Yayınları, İstanbul, 2013:
- ³¹ http://www.radikal.com.tr/hayat/abakayin_kitabina_akrabalardan_tepki_halama_ermeni_diyemezsin-1154450 :
- ³² Adnan Arslan, *Ceviz Ağacı*, Belge Yayınları, İstanbul, 2014:
- ³³ <http://www.batmancagdas.com/yasam/ceviz-agacini-kitapseverlerle-bulusturdu-h37366.html> :
- ³⁴ Ali Bayram, *Arsine. Tehcirde Bir Ermeni Kızı*, Deva Yayıncılık, İstanbul, 2014:
- ³⁵ Abdullah Gazel, *Akbez. Son Kale*, Serencam Yayınevi, Gaziantep, 2014:
- ³⁶ Ömer Akin, *Tosbit Dağı*, Usar Yayınevi, İstanbul, 2015:
- ³⁷ Վէպի մասին անի մանրամասն տե՛ս՝ *Այլու շարաթաթերթում հրատարակուած հեղինակի հարցազրոյցը՝* <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/13444/hic-tanisanamis-olsak-da-armasli-ermeniler-bizim-komsularimizdi> :
- ³⁸ Müslüm Üzülmüş, *Ergani Tarihinin Saklı Sayfası Ermeniler*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016:
- ³⁹ Niver Lazoğlu, *Kalbim Turkuaz*, Chiviyazıları Yayınevi, 2017:
- ⁴⁰ Halil Erhan, *Karadeniz'den Bir Ermeni Yetimi-Baybahanlı Nubar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017:
- ⁴¹ Murat Ataş, *Armine. Çorak Dağın Sürgünü*, Aras Yayınları, İstanbul, 2017:
- ⁴² Nevzat Onaran, *Emvâl-i Metrûke Olayı. Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2010:
- ⁴³ Taner Akçam, Ümit Kurt, *Kanunların Ruhü: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, İletişim, İstanbul, 2012:
- ⁴⁴ Աղյւ:
- ⁴⁵ Արշաւի հարցազրոյցը տե՛ս՝ <http://akunq.net/am/?p=26815> :
- ⁴⁶ *2012 Beyannamesi. İstanbul Ermeni Vakıflarının El Konan Mülkleri*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012:
- ⁴⁷ <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1110219&CategoryID=77> :

- ⁴⁸ Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919). Emval-i Metrukenin Tasfiyesi-I*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2013:
- ⁴⁹ Nevzat Onaran, *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930). Emval-i Metrukenin Tasfiyesi-II*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2013:
- ⁵⁰ <http://www.evrenselbasim.com/tanim.asp?sid=MIKLİYY1214Q71XNZIT1>:
- ⁵¹ Hasan Cemal, 1915: *Ermeni Soykırımı*, Everest Yayınları, 2012: Գիրքը թարգմանուել եւ տպագրուել է նաեւ հայերէն՝ Հասան Ջեմալ, 1915. Հայոց Յեղասպանութիւն, թարգմանիչ՝ Ռուբէն Մելքոնեան, Հրանտ Տինք Հիմնադրամ, «Անտարես» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2014:
- ⁵² http://www.lemonde.fr/culture/article/2012/10/18/le-turc-face-au-genocide_1777659_3246.html:
- ⁵³ Գերմանաբնակ թուրք մտատրականների՝ այս թեմայով հեղինակած գրքերի մասին տե՛ս՝ Ռուբէն Մելքոնեան, Նայիրա Պողոսեան, Հայկական Թեմապրիկան ժամանակակից Թուրք Գրականութեան Մէջ (XX դ. երկրորդ Կեսին-XXI դ. Սկզբին), Երեւան, ԵՊՀ Հրատ. 2016, էջ 124-142:
- ⁵⁴ Այս թեմայի վերաբերեալ իրենց ուսումնասիրութիւններով եւ գեղարուեստական գրքերով յայտնի են նաեւ Սայիթ Չեթինօղլուն, Էլիֆ Շաֆաքը, Քեմալ Եալչընը, Դողան Աքհանլըն, Այշէ Հիւրը եւ շատ ուրիշներ:
- ⁵⁵ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktik" Divan-i Harb-i Örfi Zabıtları. İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008:
- ⁵⁶ Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in Ottoman Empire*, Princeton University Press, New Jersey, Գործած Ոճիրը Մարդկութեան Դէմ. Հայոց Յեղասպանութիւնը եւ Էթնիկ Ջգումները Օսմանեան Կայսրութիւնում, թարգմանիչ՝ Յասմիկ Յարութիւնեան, Երեւան, Տիգրան Մեծ Հրատ., 2015:
- ⁵⁷ Taner Akçam, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması: Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon*, İletişim Yayincılık, 2014: Գիրքը թարգմանուել ու հրատարակուել է նաեւ հայերէն՝ Թանէր Աքչամ, Հայերի Բռնի Իսլամացումը. Լռութիւն, Ժխտում եւ Ոճացում, թարգմ.՝ Մելիլէ Անումեան, Երեւան, Տիգրան Մեծ Հրատ. 2016:
- ⁵⁸ Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016:
- ⁵⁹ <http://www.iletisim.com.tr/kitap/%E2%80%98bermeni-meselesi-hallolunmustur/8110#.VuZoo32LRki> :
- ⁶⁰ Taner Akçam, *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları: Krikor Gergeryan Arşivi*, İletişim, İstanbul, 2016: Վերջերս Աքչամը, Քլարկ Համալսարանի միջանկ հայ եւ թուրք ուսումնասիրողների հետ մէկտեղ ուսումնասիրելով եւ դասակարգելով հայր Գրիգոր Կերկերեանի արխիւում գտնուած որոշ արժէքատր նիւթեր, հրապարակեց դրանք առցանց տիրոյթում՝ այդպիսով բոլոր հետազոտողների համար հասանելի դարձնելով դրանք:
- ⁶¹ Taner Akçam, *Killing Orders: Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide*, Palgrave Macmillan, London, 2018:

BOOKS ABOUT THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE ARMENIAN QUESTION
PUBLISHED BY SCHOLARS IN TURKEY BETWEEN 2008 AND 2018
(Summary)

MELINE ANUMYAN
melanumyan@gmail.com

The author focuses on books dedicated to topics which were previously considered to be taboos, like the Armenian Genocide, the Armenian Question, Islamized Armenians and the *Emvâle Metruke*, published in Turkey between 2008 and 2018.

The author explains that the reason for this tolerance was the negotiations which were supposed to eventually lead to Turkey's membership in the EU. She notes that after the Turkish-Armenian rapprochement initiated by Turkish-Armenian Football diplomacy in 2008 and the signing of the Turkish-Armenian protocols in October 2009 in Zurich, the *Ermeni Açılımı*, "Armenian initiative," which triggered a relatively tolerant contemporary Armenian discourse in Turkey, was started.

Thus, between 2008 and 2018 the Armenian Genocide, the Armenian Question and a set of relevant topics became the subject of a significant number of research and literary books published in Turkey. The author notes, however, that in the last two years researchers and writers living in Turkey have avoided publishing such books due to the aftermath of the failed coup attempt in July 2016. Indeed, the extraordinary measures imposed on the country have led to the curtailment of freedom of speech and several other human rights, in turn leading to the closure of news agencies with relatively free expression and the persecution of a number of researchers, writers, journalists and pamphleteers.

Having said this, one should stress as well that during the said decade the traditional denialist policy of the state and Turkish official historiography continued unabated.